

O‘ZBEK TILI IBORALARIDA LEKSIK VARIANTLASHISH HODISASI XUSUSIDA

Ishqurbanova Mahfuza

TerDU Lingvistika: o‘zbek tili 1-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada iboralarning leksik variantlanish hodisasining izohli lug‘atlarida ifodalanishi haqida fikrlar bildiriladi. Shu bilan birgalikda, iboralar o‘rtasida yuz beradigan ba’zi noo‘xshashliklar xususidagi ayrim qarashlar bayon qilinadi va misollar bilan ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: frazeologizm, sinonim, ibora, ichki bog‘liqlik, leksik variantlanish.

Tilning so‘z xazinasini nutqiy ifodalilikning o‘ziga xos asosiy va birlamchi manbalaridan biridir. So‘zlanayotgan nutq tinglovchi yoki o‘quvchiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi uchun u ham shakl jihatidan, ham mazmun jihatidan diqqatni o‘ziga jalb eta oladigan bo‘lishi kerak. Tilda nutq ifodaliligini ta’minlovchi vositalar juda ko‘p va xilma-xildir. Maqollar, hikmatli so‘zlar, turli ko‘chim va iboralarni qo‘llash orqali nutqimizni jozibali va tushunarli qilishimiz mumkin. Bu kabi vositalardan yetarlicha xabardor bo‘lish nutq tuzuvchi nutqining ifodalilik sifatini yanada oshiradi.

So‘zlovchi shaxs nutqida tilning lug‘at boyligidagi so‘zlarning o‘rniga frazeologik iboralarni qo‘llasa, ekspressivlikka, obrazlilikka erishgan bo‘ladi. Bunday turg‘un birikmalar o‘z ma’nodoshlari bo‘lgan so‘zlarga qaraganda, ma’noni kuchli darajada ifodalaydi hamda obrazlilikni yorqin tarzda aks etadi. Frazeologik iboralar turmushdagi turli voqea va hodisalarga guvoh bo‘lish, kishilarning xilma-xil harakat-holatlariga baho berish, tajribalarini umumlashtirish asosida xalq chiqargan aniq-tiniq xulosalarning o‘ziga xos obrazli ifodalaridir. Shuning uchun ham ular nutqning

ifodaliligini ta'minlashda betakror vositalardir. Soʻz san'atining ustalari tildagi bu vositalardan umumli foydalanadilar²⁴.

Soʻzlarning sinonimlari va turli xil ifodalanish variantlari boʻlgani kabi frazeologizmlarda ham bunday hodisalar kuzatiladi. Frazeologik sinonimiya deganda bir ma'noni ifodalovchi turli tuzilishdagi frazeologizmlar tushunilsa, frazeologik variantlanish esa umumtil frazeologizmlari asosida yuzaga keladi va ular ma'lum frazeologizmga asoslanadi, yoki tilda mavjud boʻlgan frazeologizmlardan oʻsib chiqqan boʻladi²⁵.

Oʻzbek tilida variantlanish koʻp uchraydigan va keng tarqalgan til hodisalaridan biridir, u oʻzbek tili frazeologik lugʻat boyligini yanada oshirish uchun xizmat qiladi. Haqiqatan, iboralarda variantlanish boshqa til hodisalariga nisbatan kuchli²⁶ tarzda yuzaga chiqadi. Frazeologizmlardagi variantlilikni aniqlashda, ulardagi ayni ma'no oʻxshashligiga, tarkibidagi soʻzlarning bir tipga tegishli ekanligiga va obrazlilikiga e'tibor qaratish lozim. Ichki bogʻliqlik (obrazning umumiyliigi) frazeologik variantlarning hosil boʻlishida asosiy tushunchadir²⁷.

Tilshunoslikda frazeologik variantlarning morfologik, leksik, sintaktik, stilistik, fonetik va orfografik kabi variantlari bor. Oʻzbek tilida bulardan leksik variant mahsuldor hisoblanadi. "Ibora tarkibida mustaqil turkum soʻzi bilan ifodalagan komponenti oʻzgartirib hosil qilingan variantga leksik variant deyiladi"²⁸. Bunda ibora tarkibidagi biror bir soʻz boshqa soʻzga almashtirilishi, soʻz qoʻshilishi yoki tushirilishi mumkin. Quyida koʻngil soʻzi bilan bogʻliq leksik variantdoshliklarni koʻrib chiqamiz.

1. Koʻngil bermoq yoki koʻngil ochmoq gʻam gʻussani tarqatmoq, unutmok.
2. Koʻngil qoʻymoq yoki koʻngil bermoq-mehr-muhabbat bogʻlamoq, sevmok.
3. Koʻngli joyiga tushmok yoki koʻngli oʻrniga tushmok-xotirjam boʻlmoq, tinchlanmok; taskin topmok. Koʻngli koʻtarilmok yoki koʻngli oʻsmok-ruhlanmok, kayfiyati koʻtarilmok; xursand boʻlmoq.

²⁴ Mahmudov N., Odilov Y., Ziyodullayeva G. Ona tili 11-sinf darslik. Toshkent, 2018, 77-bet.

²⁵ Маматов А. Ўзбек тили фразеологияси. – Тошкент, 2019. – 239-бет.

²⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. -Тошкент: Комуслар Бош тахририяти, 1992. –10-бет.

²⁷ Маматов А. Ўзбек тили фразеологияси. – Тошкент, 2019. –242-бет.

²⁸ Yuqoridagi asar. –247-бет.

4. Ko‘ngli sovimoq yoki ko‘ngli qolmoq, qaytmoq-avvalgi yaxshi munosabati, mayli yo‘q bo‘lmoq, ixlosi qaytmoq, sevmaydigan, yoqtirmaydigan bo‘lib qolmoq.

5. Ko‘ngli sof yoki ko‘ngli toza.

6. Ko‘ngliga tegmoq yoki ko‘ngliga urmoq.

7. Ko‘nglidan kechirmoq yoki ko‘nglidan o‘tkazmoq-xayolidan o‘tkazmoq, o‘ylamoq.

8. Ko‘nglini ko‘tarmoq yoki o‘stirmoq-dilini chog‘ qilmoq, xursand qilmoq.

9. Ko‘ngliga sig‘maslik varianti yuragiga sig‘maslik.

10. Ko‘ngliga urmoq varianti ko‘ngliga zig‘ir yog‘day urmoq.

11. Ko‘ngliga qo‘l solmoq varianti yuragiga qo‘l solmoq.

12. Ko‘nglida kiri yo‘q varianti yuragida kiri yo‘q.

13. Ko‘nglidan o‘tmoq varianti dilidan o‘tmoq.

14. Ko‘ngli ko‘tarmaydi varianti yuragi ko‘tarmaydi.

15. Ko‘ngli g‘ashlandi varianti yuragi g‘ashlandi.

16. Ko‘ngli og‘ridi varianti dili og‘ridi.

17. Ko‘ngli to‘q bo‘ldi varianti ko‘nglini to‘q tutmoq.

18. Ko‘ngli xira bo‘lmoq varianti ko‘ngilni xira qilmoq.

Qayd etish joizki, birgina ko‘ngil so‘zi bilan bog‘liq leksik variantdoshliklar o‘zbek tilining izohli lug‘ati va Shavkat Rahmatullayevning "O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati"da talaygina topiladi. Biroq bu ikki kitobda ba’zi variantdoshliklar turlicha ko‘rinishda berilgan, masalan, izohli lug‘atda *"ko‘ngli qattiq"* iborasiga sinonim sifatida *"ko‘ngli tosh"* olingan bo‘lsa, Shavkat Rahmatullayevning kitobida variantdosh qilib olingan. Shuningdek, Sh.Rahmatullayev ko‘ngil so‘zining o‘rniga sinonimlari hisoblangan yurak va dil so‘zlarini almashtirib qo‘llab variantdoshlik hosil qilgan, Izohli lug‘atda esa bunday birikmalar sinonim iboralar sifatida olingan. *"Ko‘ngliga qil sig‘maydi"*²⁹ - *yuragiga qil sig‘maydi*", *"Ko‘ngli g‘ash bo‘ldi - yuragi g‘ash bo‘ldi"*³⁰.

²⁹ Ўзбек тилининг изохли луғати. 5 томлик, 2-том. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – 459-б.

³⁰ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент: Қомуслар, 1992. – 173-бет.

Xulosa o‘rnida shuni aytish lozimki, leksik variantlanish frazeologizmlarning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi va yangi frazeologik birikmalar paydo qiladi. Leksik variantlanishlar ham leksik qo‘shish, leksik tashlash, leksik almashtirish kabi omillar asosida yuzaga keladi. O‘zbek tilida leksik almashtirish asosida ko‘plab leksik variantlanish natijasida frazeologik shakllanish yuz beradi. Leksik almashtirish jarayonida leksemalar o‘zaro sinonim va yaqin ma’noli bo‘ladi. Ular orasidagi ma’noviy farqlar ma’noning kuchli va kuchsizligida, stilistik belgida namoyon bo‘ladi deyishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Mahmudov N., Odilov Y., Ziyodullayeva G. Ona tili 11-sinf darslik. Toshkent, 2018, 77-bet.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. -Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. -173-бет.
3. Маматов А. Ўзбек тили фразеологияси. – Тошкент, 2019
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик, 5-том. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – 80-б.

